

І.І.Ярмошик

доктор історичних наук, доцент,

Житомирський державний

університет імені Івана Франка

ЖИТОМИРЩИНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Історичні знання є важливим фактором формування та розвитку національної свідомості, відчуття культурної неповторності кожного народу. Це яскраво засвідчує розвиток історичної думки як у європейських країнах протягом пізнього середньовіччя та нового часу, так і вітчизняної протягом всього культурно-історичного розвитку української державності від часів Київської Русі та українського середньовіччя. На всіх етапах історична думка була важливим ідеологічним засобом обґрунтування визвольних змагань народу. Країні мислителі знаходили в минулому приклади національної неповторності й самобутності в економічному, політичному та культурному відношенні. Особливо це проявилось в ХІХ столітті, коли українські землі втратили рештки державної автономії, увійшли до складу двох потужних як у мілітарному, гак і в культурному відношенні, імперій - Австрійської та Російської.

Саме в ХІХ столітті ми спостерігаємо потужний розвиток наукового інтересу до минулого України взагалі та окремих її регіонів. Цей процес історичного вивчення відбувався в комплексі, взаємно доповнюючи та збагачуючи один одного, вивчення історії країни та її окремих регіонів йшло поруч. Видатні українські історики, розробляючи концептуальні засади вітчизняного минулого, звертались і до історії окремих земель, регіонів, кожен з яких мав свої відмінності в силу специфіки політичного, економічного культурного розвитку через приналежність до різних держав.

До вивчення минулого прилучались місцеві краєзнавці, які працювали в тісному творчому контакті з провідними українськими істориками. Своїми науковими доробками Розширювали джерельну базу волинського краєзнавства та проблематику Досліджень, своїми конкретно-історичними розвідками доповнювали мозаїку Українського минулого.

Сучасні вчені виділяють різну кількість земель-регіонів в Україні як складових частин території української держави - від шести до одинадцяти [1]. Серед цих регіонів особливе місце займала Волинь - край з багатою та своєрідною історією. Більшість дослідників вважають, що саме тут, в основному, відбувались процеси слов'янського етногенезу. Регіон відіграв важливу роль у формуванні першої держави українського народу - Київської Русі, тут відбулося багато значних подій політичного, економічного, культурного, релігійного характеру. Це викликало значний інтерес у науковців, які намагались в міру свого менталітету, рівня освіти, політичних та релігійних поглядів дослідити й пропагувати історичне минуле краю.

Історично так склалось, що центром новоутвореної наприкінці XVIII століття Волинської губернії, яка об'єднала в своєму складі як історично волинські землі, так і території, що раніше відносились до Київського князівства, став у 1804 році Житомир.

У новоутвореній губернії на всі найважливіші адміністративні посади були призначені російські чиновники. Зрозуміло, що для новоприбулих службовців Волинь була невідомим краєм і вони не могли не зацікавитись її історією культурою, звичаями.

Першою працею, яка була спеціально присвячена історії Волині, стала книга Степана Васильовича Руссова "Волынские записки" (1809 рік) [2]. Автор її - російський письменник, почесний член Російської Академії Наук. Написав ряд праць про історію Київської Русі, досліджував епоху Павла I, рецензії на праці тодішніх істориків Росії. За спогадами сучасників це був гарячий прихильник М.Карамзіна і противник істориків М.Полевого та М.Арцибашева за їх критику М.Карамзіна [3]. Однак його ім'я нині рідко

зустрічається в історіографічних оглядах, а книга "Волынские записки", яка є першим монографічним дослідженням історії Волині, мало відома місцевим краєзнавцям.

У 1807 - 1809 роках С.Руссов обіймав посаду прокурора новоутвореної Волинської губернії і, маючи природний потяг до вивчення минувшини, вирішив написати історичний нарис про землі, які нещодавно увійшли до складу Російської імперії.

При написанні згаданої праці С.Руссов використав тогочасну історичну літературу, зокрема праці польського історика та літератора, біскупа Адама Нарушевича, якого вважають першим критичним істориком Польщі і порівнюють його внесок у вивчення польської історії з науковою спадщиною М. Карамзіна для Росії [4]. З літописних джерел С.Руссов користувався "Хронікою" М.Стрийковського, широко послуговувався народними легендами, переказами, правда не вдавався до їх критичного аналізу.

Праця С.Руссова написана в дусі офіційної російської історіографії. Автор вважає Волинь невід'ємною, споконвічною частиною Російської імперії, яка через 12 (!? — І.Я.) століть нарешті знову повернулася до складу Росії. На сторінках книги ми не зустрінемо назву "Україна" та "український народ"-Місцевий люд С.Руссов називає польським і російським, місцевою мовою вважає польську. Назву ж "Волинь" пояснює від слів "вол" і "гон" (воли гонити) [5]. У тексті книги є ряд історичних неточностей. До них слід віднести повідомлення про похід литовського князя Гедеміна на Україну через Овруч та Житомир у 1320 році. Помилковість твердження про цей похід було доведено пізніше українськими істориками [6].

Історичними документами не засвідчено і спустошення в 1648 році Житомирського замку загонами Б.Хмельницького, як це стверджує С.Руссов. У розділі XII "Древности" автор описує старожитності Овруча, зокрема Василівську церкву і вважає, що збудована вона була в X столітті князем Володимиром Святославичем. Сучасними дослідженнями встановлено, що збудовано її к XII столітті князем Рюриком Ростиславичем [7]. Тут же

С.Руссов приводить інформацію про залишки старовини в інших містечках Волині: Коростені. Кременці, Почаєві, вміщує описи житомирського замку в часи середньовіччя, відомості про Житомир наприкінці XVIII століття, наводить статистичні дані про стан міста (кількість будинків, монастирів, ремесла), описує статус Житомира в різні роки.

На сторінках книги можна знайти відомості про торгівлю, розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, промислів Волині. Вихід книги "Волинские записки" негативно був сприйнятий громадськістю Житомира, яка вважала, що звичаї та побут Волині описані неправильно, "зі злістю й нерозумно опльовані" (Я.Охоцький). Зимового вечора на С.Руссова здійснили напад і побили. В Житомирі розповсюджувались про нього сатиричні вірші Шимона Конопацького (до наших днів не збереглися). Орест Левицький відгукнувся про цю книгу С.Руссова як про "чистый хлам" [8].

Не поділяючи такої категоричної оцінки О.Левицького, відмічу, що праця С.Руссова становить історіографічний інтерес. Але на сьогодні, коли волинська історіографічна спадщина налічує значний масив дослідницьких праць, виконаних на ґрунтовній джерельній основі, використовувати її як джерело для вивчення минулого регіону недоцільно.

Розвитку краєзнавчих досліджень сприяла поява в краї періодичних видань, і 1838 року в Житомирі почали виходити "Волинские губернские ведомости" (ВІВ). У 1846 - 1849 роках радником при губернському правлінні працював історик, журналіст Віктор Іпатійович Аскоченський. Родом він з Воронежа, народився в сім'ї священника. Освіту розпочав у Воронежській духовній семінарії, а в 1837 році він перевівся в Київську духовну Академію, яку закінчив у 1839 році зі ступенем магістра. По закінченні навчання В.Аскоченський викладав в академії польську, німецьку мови та патрологію; пізніше перейшов на цивільну службу. У 1849 році перевівся на посаду судді і виконуючого обов'язки голови громадської палати в Кам'янець-Подільський [9].

Працюючи радником у Житомирі, крім основних обов'язків,

В.Аскоченський редагував неофіційну частину газети "Волинские губернские ведомости". Він переконував віце-губернатора в необхідності дослідження Волині в історичному, географічному, природничому плані [10]. Внаслідок Цього, протягом 1847 років на сторінках ВГВ з'явився цикл історико-краєзнавчих нарисів. Пізніше ці статті вийшли окремою збіркою, де містяться Розвідки про ряд населених пунктів: с.Дідковичі, м. Полонне, Пересопницю, Ольшу (автор В.Аскоченський); історичні спогади про Волинь, Житомир, Могилу князя Ігоря (автор І.Губенко) [11].

Протягом першої половини ХІХ століття зусиллями житомирських краєзнавців при науково-організаційному сприянні видних українських істориків (М.Максимовича, В.Домбровського, М.Іванишева, М.Костомарова) були закладені основи історико-краєзнавчих досліджень Волині, з'явилися Перші публікації з історії регіону, спочатку російських та польських дослідників (С.Руссов, І.Потоцький, В.Аскоченський). У цей же період почала формуватися джерельна база для подальшого науково-історичного вивчення регіону у вигляді мемуарних публікацій. Особливу роль у розвитку джерельної основи відіграла діяльність Київської Археографічної комісії, співробітників якої активно вели пошук актового документального матеріалу з минулого Волині, започаткували його публікацію у виданнях комісії. Комісія залучала л краєзнавчих пошуків місцевих ентузіастів. З середини століття до історико-краєзнавчих досліджень залучається інтелігенція волинського регіону.

Друга половина ХІХ століття в історії української культури позначена піднесенням інтересу до історичних досліджень. Навколо крупних навчальних центрів виникають та активно функціонують природознавчі, філологічні та історичні товариства, метою яких було дослідження минулого рідного краю. Серед них можна назвати історико-філологічне товариство при Харківському університеті, історичне товариство Нестора Літописця при Київському університеті св. Володимира, Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові. Історико-краєзнавчі дослідження здійснювали члени

церковно-археологічних товариств, губернських статистичних комітетів.

Ці процеси не обійшли стороною і Волинь. І хоч в губернії не було значних навчальних та культурологічних центрів, краєзнавчий інтерес виникає та розвивається в середовищі місцевої інтелігенції: серед державних службовців, журналістів, сільських священиків, викладачів духовної семінарії. Цей інтерес до певної міри підтримувався державними структурами, особливо після польського повстання 1863 року, коли Волинь стала ареною зіткнень польської та російської історичних наук, кожна з яких намагалась обґрунтувати тезу про приналежність волинського регіону до своєї країни. Багато історичних праць своєю метою мали довести споконвічну російську приналежність краю. Разом з тим з'явилося цілий ряд цікавих оригінальних наукових розвідок з історії Волині взагалі та міста Житомира зокрема.

Серед них у першу чергу слід згадати монографію Леоніда Вікторовича Крушинського (1832 - 19?) "Исторический очерк Волыни", надрукована в "Трудах Волынского губернского статистического комитета" [12]. її автор-етнограф, журналіст, історик. Освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету святого Володимира. В його науковому доробку, крім згаданої книги, є ряд праць з етнографії, статистичних оглядів, історико-юридичних статей в "Волынских губернских ведомостях" (редактором яких він був протягом 1860- 1865 рр), в "Юго-Западном вестнике", в "Дне" [13].

Л.Крушинський у згаданій книзі висвітлив історію Волині з часів розселення східнослов'янських племен до середини ХІХ століття. Порівняно з попередніми виданнями він значно розширює джерельну базу дослідження, ширше використовує літописні дані, наводить свідчення іноземних джерел. зокрема Костянтина Багрянородного, арабського письменника Ману-Еля, маловідомий нині твір митрополита Сестренцевича "О Россіи Zachodniey" та інші джерела.

"Исторический очерк Волыни" Л.Крушинський розпочинає з пояснення назви Волині - від міста Волиня, головного міста племені волинян, автор

подає відомості про племена, які населяли західноукраїнські землі в часи Київської Русі.

Він пропонує власну періодизацію історії регіону, поділяючи Їйого минуле — 5 періодів: 1) від підкорення варягами слов'ян до нашестя монголів; 2) від монголів до утвердження литовського панування; 3) від утвердження литовського впливу до приєднання краю Польшею; 4) польське володарювання; 5) край у складі Росії. Поділяючи таким чином історію Волині, дослідник не ставить різких граней між цими періодами, перехід від одного до іншого етапу розвитку регіону автор висвітлює як послідовний історичний процес, а не як одночасовий рішучий акт, пов'язаний чи то з завоюванням, чи то з княжінням певної особи.

Автор дає яскраві характеристики політичним діячам: Данилу Галицькому, його брату Васильку Романовичу, Михайлу Корибуту-Вишневецькому. Не приховує особливої симпатії до князя Володимира Васильковича, акцентуючи на його культурно-просвітницькій діяльності. Простежує також генеалогічні лінії княжих родів України (Острозьких, Чарторийських, Сангушків, Вишневецьких).

Праця Л. Крушинського привертає увагу, порівняно з попередниками і деякими наступниками, висвітленням соціально-економічних проблем в історії Волині. Автор описує не тільки господарські заняття жителів, а й традиції самоуправління в краї (віче), релігійні вірування (язичництво та його пережитки), лаг характеристику різним соціальним станам волинського населення (дружина, тіуни, вирники, огнищани, смерди), намагається простежити їх взаємовідносини. Дослідник зупиняється на характеристиці волино-(українсько)-литовських відносин, вказує на позитивний вплив української християнської просвіти в язичницькій Литві, підкреслює дружній характер цих відносин на противагу волино-(українсько)-польським стосункам.

У праці знаходимо відомості і про українське козацтво та про повстання Наливайка (автор його називає Павлом), про Визвольну війну 1648-1654

років та події Коліївщини Досліджує питання пов'язані з перебуванням князя Андрія Курбського на Волині, розповідає про Острозьку академію та про просвітницьку діяльність православних братств та інші проблеми.

Книга Л.Крушинського є одним з перших значних результатів дослідницької роботи місцевої інтелігенції по вивченню минулого краю, на Грінках якої знайшли відображення і сторінки історії Житомира.

Значну роль в активізації історико-краєзнавчих досліджень у регіоні відіграли члени краєзнавчого гуртка, який виник у 60-х роках при волинському губернському статистичному комітеті. Активними його членами, крім Л.Крушинського, були В.Пероговський, В.Люба-Радзимінський, С.Гамченко, П.Косач, Я.Яроцький, Л.Рафальський, М.Трипольський, А.Сендульський та інші дослідники. Важливий вплив на розвиток краєзнавчого руху у волинському регіоні в цей час мала київська історична школа професора В.Б. Антоновича [14].

Особлива заслуга В.Антоновича полягає у дальшому розвитку джерельної бази історії України. У 1863 році його було призначено головним редактором Київської археографічної комісії [15]. За 20 років перебування на цій посаді ним підготовлено і видано 9 томів "Архива Юго-Западной России". Найбільш важливі з них - "Акты о городах (1432-1798 pp)"; "Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России"; "Акты о козаках". У згаданих збірниках міститься багато матеріалів з гродських книг міст Житомира Овруча, Луцька, інших документів, які відображають різні проблеми середньовічної історії України та Волині зокрема. До багатьох томів цих історичних актів вчений написав передмови, які с ґрунтовними дослідженнями тих сторін історичного життя України, яким присвячені підбірки документів.

Так, у передмові до т.І. ч.IV. "Об околичной шляхте" йдеться про українські православні шляхетні роди північної Житомирщини, їх походження суспільні функції, соціальне, матеріальне становите, стосунки з козаками, боротьбу проти польських магнатів, костьолів, військових

з'єднань.

Таким чином, завдяки В.Антоновичу, до наукового обігу було залучено значний масив документального матеріалу. Оцінюючи цей напрям наукової роботи дослідника, Г.Павлуцький підкреслив: "Дякуючи йому, Україна може прочитати тепер історію своєї далекої доісторичної минувшини, написану при світлі дня, а не в фантастичній півтемряві" [16].

Першою працею, яка спеціально присвячена історії міста Житомира, є стаття Луки Михайловича Рафальського (1827 - 1886) - "Исторический очерк Житомира". Автор походив із сім'ї священика с. Смидин Ковельського повіту Волинської губернії. Закінчив Волинську духовну семінарію, пізніше працював вчителем Житомирської чоловічої гімназії.

У згаданій статті він ґрунтовно описав навколишнє природне середовище, в якому розвивався Житомир, дослідив найважливіші віхи історичного шляху міста [17].

Перше монографічне дослідження історичної долі Житомира належить перу Тіта Іоїльєвича Вержбицького - "Краткое описание города Житомира", що вперше з'явилося у додатку до "Памятной книжки Волынской губернии", а в 1889 році вийшло в Житомирі окремим виданням [18].

Т.Вержбицький (1845 - 1899) народився в сім'ї священика Подільської губернії. Через сімейні обставини не зміг закінчити повний курс освіти, з 19 років розпочав службову кар'єру. Певний час він вільним слухачем відвідував лекції на юридичному факультеті в Київському університеті. Був службовим приставом, займався приватною адвокатурою, потім перейшов на службу в поліцію, де дослужився до міського поліцмейстера. Але протягом усього життя цікавився дослідженнями з філософії, історії та літератури. Особливо захоплювався історією та археологією. Був почесним членом Київського церковно-археологічного товариства [19]. Займаючи в Житомирі посаду міського поліцмейстера, він і написав згадану книгу.

Нарис розпочинається з характеристики місцезнаходження Житомира-Автор подає історію Волині від розселення тут літописних племен.

Історичний шлях Житомира Т.Вержбицький простежує від часу його заснування, яке він датує 884 роком і пов'язує з ім'ям давньоруського дружинника Житомира і Д° початку XIX століття, коли Житомир був проголошений центром Волинської Губернії. Нарис дійсно короткий, займає всього 9 сторінок. Т.Вержбицький лише конспективно зупиняється на основних віхах історії міста, до того ж попустив ряд неточностей. Серед них твердження про літописні згадки Житомира в 1240, 1287, 1320 роках, що в дійсності в літописах не зустрічаються. Автор наводить списки Волинських губернаторів, віце-губернаторів, православних архієреїв, вікаріїв. І наприкінці книги дослідник описує Житомир 80-х років XIX століття, наводить інформацію про основні вулиці міста, адміністративні приміщення, церкви, театр.

У 1889 році на книгу Т.Вержбицького було опубліковано 2 рецензії: А.Ляценка в "Киевской старине" та В.Боцяновського в "Историческом вестнике" [20]. Автори рецензій звернули увагу на недоліки праці Т.Вержбицького. вказували на значну кількість неточностей у викладі матеріалу, на те, що автор пропустив багато важливих подій з життя міста як в попередні століття, так і в XIX-му. Рецензенти рекомендували йому використати, у разі підготовки третього видання книги, матеріали досліджень В.Антоновича, С.Гамченка, А.Хойнацького, В.Пероговського та інших.

Т.Вержбицький до перевидання праці не повертався і не допрацьовував її. Однак, не дивлячись на всі її недоліки, книга становить інтерес для сучасних краєзнавців. Зокрема, може зацікавити та інформація, за яку критикували його рецензенти - список губернських начальників, опис Житомира середини XIX століття. В поєднанні з іншими джерелами праця може прислужитись у вивченні історії міста.

Варто згадати ще одну книгу Т.Вержбицького, яку він написав на посаді житомирського поліцмейстера. Це "Справочная книга житомирской городской полиции" [21], яка містить інструкцію службовцям міського поліцейського управління, список власників будинків, їх адреси, довідкові

дані про різні установи, магазини, майстерні і може служити цікавим джерелом для сучасних дослідників історії міста в XIX столітті.

На 80-ті роки XIX століття припадає початок наукової діяльності відомого українського археолога Сергія Свиридовича Гамченка (1860 - 1934). Освіту здобув у Київській військовій гімназії, потім в Олександрівському військовому училищі в Москві. Вже з перших кроків військового життя почав поєднувати військову службу з археологічними дослідженнями. Значний вплив на формування його наукових інтересів мав професор В.Б.Антонович. У 1878 році С.Гамченко брав участь в роботі його експедиції по дослідженню курганного могильника в Житомирі. Пізніше у 1886 році Сергій Свиридович самостійно продовжив розкопки житомирських курганів. По їх результатах опублікував монографію "Житомирский курганный могильник. Археологическое (исследование Житомирской группы курганов" [22].

У ній дослідник не лише розповів про зроблені знахідки, але й висловив свої погляди на походження м. Житомира, про давній період його історії. Антонович відгукнувся на вихід книги рецензією, де висловив свій погляд на Підняті проблеми [23]. В листах до С.Гамченка Володимир Боніфатійович високо оцінив його археологічні дослідження та опубліковану монографію як роботу цілком наукову "в значительной мере помоществующей научному разъяснению нашей доисторической древности" [24].

Житомирський могильник, який в середині XIX століття нараховував близько 500 курганів, до сьогоднішнього дня не зберігся. Через що розкопки В.Антоновича та С.Гамченка мають важливе значення для вивчення давньої історії міста. Не можна лише погодитись з датуванням цієї пам'ятки VII-VIII століттями, як це стверджують В.Антонович та С.Гамченко. Сучасний аналіз матеріалів дозволяє віднести їх до X-XII століття і вони є свідченням початкового етапу історії Житомира, виникнення якого припадає на кінець IX століття [25].

Цикл історичних нарисів про населені пункти Волині - "Материалы для

истории Волини" - підготував протягом 60 - 70 -х років Переговський Василь Ігнатович (1824-1881), уродженець м.Старокостянтинова. Навчався у Волинській духовній семінарії, пізніше закінчив юридичний факультет Київського університету. Працюючи в судових установах Волині, він цікавився давньою історією, знайомився з архівними зібраннями і на їх основі зробив ряд важливих досліджень. Друкувались його статті на сторінках "Волинских губернских ведомостей". Серед них описи міст Новограда-Волинського Старокостянтинова, Берестечка, Корця, Шепетівки та інших. Деякі з цих краєзнавчих нарисів вийшли окремими брошурами: про Старокостянтинів, Берестечко, Корець, у тому числі й про Житомир [26]. Роботи В.І.Пероговського високо оцінив професор Володимир Антонович, назвавши "историческим материалом первой руки" [27].

Помітну роль в історико-краєзнавчій діяльності в Житомирі відіграв настоятель кафедрального собору Микола Миколайович Трипольський. Його перу належить дослідження з історії Житомира "Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии" [97], де він підсумував результати досліджень з історії міста, залучив нові документи для висвітлення його долі в епоху середньовіччя.

Наприкінці XIX - на початку XX століття з'явилося декілька книг, метою яких була популяризація історії Волині та її населених пунктів, у тому числі й Житомира. До таких популярних видань можна віднести книгу С.М.Каретникова "Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии" [28]. Вона вийшла у 1912 році, і нині становить більш історіографічний інтерес, ніж науково-пізнавальний. Вона була видана з метою популяризації історії Волині, для ознайомлення з нею широких кіл громадськості. При її написанні автор використав праці М.Карамзіна, С.Соловйова, М.Петрова та І.Малишевського "Волинь. Исторические судьбы..." і матеріали словника Брокгауза та Єфрона. Якихось архівних документальних матеріалів С.Каретников не використовував.

Для краєзнавців може становити інтерес додаток до книги - план

м.Житомира, складений С.Каретниковим на основі даних А.Ільїна та Б.Прушинського. На цьому плані вказані передмістя Житомира, мікротопонім¹ - назви урочищ, хуторів, які нині не існують і які вже забулись населенням. Таким чином, план дає можливість сучасним дослідникам їх локалізувати.

Через кілька років у Кременці вийшло друге видання цієї книги (рік видання не зазначений). Воно привертає увагу своєю ідеологічною спрямованістю. В передмові до нього С.Каретников висловив стурбованість, що деякі історики М. Грушевський, М.Аркас намагаються доказати існування окремого українського народу та української мови. С.Каретников вважав, що його книги повинна спростувати "...ложное уверение украинофилов сепаратистов, что население юго-западной Руси и Галиции будто-бы составляют особый народ украинский, имеющий якобы самостоятельную от (Общерусского отечества историю" (сторінки в передмові не пронумеровані) С.Каретников, пік і не помітив, що волинський регіон (як і Україна взагалі) має своєрідну, відмінну від російської історію.

У той час вийшли й інші популярні видання з історії Житомира, наприклад «Краткий исторический очерк г. Житомира и уездных городов» [29].

Згадані історичні праці про Житомир засвідчують, що в ХІХ столітті на Волині відбулося науково-організаційне становлення історичного краєзнавства. Важливий вплив на його розвиток справила київська історична школа професора В.Антоновича, представники якої разом з учителем підготували низку ґрунтовних монографічних досліджень з різних проблем історії Волині. Сформувався в цей час і численний загін місцевих дослідників регіону, які залишили значну творчу спадщину, серед якої розробки різноманітних проблем волинського минулого (політичних, культурно-просвітницьких, релігійних, економіко-господарських). Цей період у розвитку волинського краєзнавства був найбільш насиченим по кількості наукових розвідок. Волинські краєзнавці приділяли увагу багатьом

проблемам регіонального минулого загальним проблемам історії краю, досліджували життєвий шлях видних історичних діячів, проблеми козацтва, історію окремих населених пунктів, релігійні проблеми і т.д. 11 праць волинських краєзнавців ми не знайдемо глибоких узагальнюючих висновків, однак вони сприяли накопиченню наукової інформації про регіон, поширенню історичних знань серед населення Волині другої половини ХІХ століття. В умовах дії Валуєвського циркуляру та Емського указу це об'єктивно сприяло зростанню національної свідомості жителів регіону. Наукові розвідки волинських краєзнавців становлять на сьогодні не лише історіографічний інтерес, але в багатьох аспектах зберігають історично-пізнавальне та патріотично-виховне значення. В них були закладені Дослідницькі традиції, які знайшли продовження в наступні десятиліття.

Джерела та література:

1. Горбик В. Скрипник П. До питання про районування України // У/Ж. -1995. -№2-С. 18.
2. Руссов С. Волынские записки. - СПб., 1809. 196 с.
3. Петербургский старожил В. Б. Мое знакомство с Воейковым // Руський вестник. - 1871. – Октябрь. - С 630 – 631.; Ярмошик П. Витоки волинського історичного краєзнавства (поч ХІХ ст.) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції, 20-23 січня 1998 року. – Луцьк: Надстир'я, 1988. – С 40-41.
4. Макушев В. Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVII11 века // Древняя и Новая Россия. - 1878 - у 8. -С.266-267.
5. Руссов С. Волынские записки ... С. 5.
6. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава а0 кінця ХІV сторіччя. - К, 1991. - С.471 - 483.; Мишко Д. Густинський літопис як історичне джерело // УІЖ. - 1971. - Л° 4. - С 69 73.

7. Раппопорт П. Церковь Василия в Овруче //Советская археология - /972 - №1. – С. 82 - 89.
8. Киевская старина. - 1901. - Кн. XII - С. 98.
9. Гильтебрандт П. Виктор Ипатьевич Аскоченский (некролог) //Древняя и Новая Россия .-1879.-№6- С. 172;УРЕ- Т,1.-К,1977.-С. 273.;
10. Дневник В.И Аскоченского /И Исторический вестник. - 1882. - Т. IX. – С.32-33.
11. Очерки Волыни в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношении, издаваемые при Волынских губернских ведомостях под редакцией В.Аскоченского. – Житомир, 1847. - 163 с.
12. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. Житомир, 1867. - 148с.
13. Большая энциклопедия под. ред. С.Н.Южакова. - СПб., 1903. - С.600.
14. Ярмошик І. Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині. Житомир. 2003.
15. Ульяновський В. Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлы епохи.-К, 1997.-218 с.
16. Павлуцький Г. В.Антонович як археолог// Записки Українського Наукового Товариства 1908. - Кн.3. - С. 15-22.
17. Рафальский Л. Исторический очерк Житомира// ВЕВ. 1887. № 1-2.-С. 21-29.
18. Вержбицкий Т. Краткое описание города Житомира. Житомир. 1889. -32с.
19. Танков А. Памяти Т.И.Вержбицкого // Исторический вестник. 1899. -Т. LXXVII1. -С 231-235.
20. Боцяновский В. Рецензия на "Краткое описание города Житомира Составил Т. И. Вержбицкий. 2-е издание – Житомир, 1889// Исторический вестник. - 1889. - Т. 38. - С. 215-216.; Лященко А-Рецензия на "Краткое описание г.Житомира составленное Т.И.Вержбицким". -Житомир, 1889.//Киевская старина. - 1889. - № 10.-С. 218-219.
21. Вержбицкий Т.И. Справочная книга Житомирской городской полиции, составленная Житомирским полицмейстером Т.И. Вержбицим. –

- Житомир, 1887. - 112 + 32 с.
22. Гамченко С. Житомирский могильник. Археологическое исследование житомирской группы курганов. – Житомир, 1888. - 124 + 2 нумеровани + 16 с; LIV таблиць, 6 карт.
 23. Антонович В. По поводу раскопок, произведенных у Житомира г. С.С.Гамченко//Волынь. – 1886. – №87.
 24. Науковий архів Інституту археології НАН України. - Ф.9, 7/17. Арк. I.
 25. Ярмошик І. Житомир древній. Спроба реконструкції історії міста до кінця XIV століття . - Житомир, 1997. - С. 22 - 26.
 26. Пироговский В. Староконстантинов, история его и настоящее состояние - Житомир, 1868. - 155 с; Пироговский ВИ. Берестечко и битва под Берестечком 1651 г. -Житомир, 1869. - 63 с; Пироговский ВИ Корец и князя Корецкие. Житомир, 1876. 63 с; Пироговский В.И. Материалы для истории Волыни. - Житомир, 1879. – [2], V, 496 с; Пироговский ВИ. Замечания на статью "Город Ровно" и дополнения к ней // Волыньские Епархиальные Ведомости. 1880. - № 25. - С. 1134 -1159.
 27. Антонович В. О трудах В.И.Пироговского// Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - 1888. Кн. 2. – С. 100 – 102.
 28. Каретников СМ. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира. - Почав, 1912, издание 3. - 131, [6] с, 2 таблицы, 2 карты.
 29. Краткий исторический очерк г.Житомира и уездных городов// Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год. - Житомир, 1916. – Отд. II. – С 47-52.